

SEKÜLER DÜZENDE DİNİ OTORİTENİN DEĞİŞİMİNİN MEALLER ÜZERİNDEN TAKİBİ

*Dr. Filiz ORHAN**

*İslam
Medeniyeti
Dergisi*

ÖZ

Dinî otorite, modern dönemde İslam'la ilgili tartışmalarda öncelikli olarak gündeme gelen konulardan biridir. Âlimin yerini alan modern dinî otoriteyle beraber âlimin hukuki alana yönelik meşruiyetini yitirmesi, günümüzde dinî otoritenin Müslümanlar nezdindeki algılanışında ciddi değişimlere neden olmaktadır. Buna göre, din dili olan Arapçayla Kur'an metnini yorumlama yetkisine sahip ve bu sayede tüm İslam coğrafyalarıyla ilişki kurabilen âlimin yerini modern bir eğitimden geçerek yeni gerçekliği meşrulaştırma misyonu kendisine tevdi edilmiş olan dinî otoriteye (ilahiyatçı) bırakmıştır. Dinî otoriteye yüklenen bu yeni anlamları, toplumsal gerçekliğin yeniden kurgulandığı mealler üzerinden takip etmek mümkün görünmektedir. Modern gerçekliğin etkisiyle dinî yorumlardaki değişimin doğrudan gözlenebilmesine olanak sağlaması açısından mealler, bu dönüşümü somut anlamda ortaya koymaktadır. Meallerin günümüzde modern gerçekliği meşrulaştırmak için başvurulan araçsal bir rol üstlendiği gözlemlenmektedir. Bu nedenle çalışmada dinî otoritenin değişimi mealler üzerinden ele alınmaya çalışılmaktadır. Araştırmayla dinî otoritelerin günümüz gerçekliğini göz önüne alarak maneviyatla sınırlı kalmak üzere inanç, ibadet ve ahlaka yönelik birtakım yorumlarda bulunduğu ulaşılmıştır. Buradan din seküler kurumlardan farksız olarak konumlandırıldığı bu şekliyle modern bireyin üzerinde uzlaştığı toplumsal birlikteliğe katkıda bulunan bir araç olarak meşruiyetini korurken dinî otoritenin de devletin modern dönemdeki kazanımlarını korumayı amaçlayan bir çerçevede konumlandırıldığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Dinî Otorite, Diyanet İşleri Başkanlığı, İlahiyat, Sekülerizm

* Dr, Din Hizmetleri Uzmanı, f.l.z77@hotmail.com
Yayın Gönderilme Tarihi: 27.06.2023
Yayın Kabul Tarihi: 08.08.2023
DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1320683
ORCID: 0000-0002-1626-8509

FOLLOWING THE CHANGE OF RELIGIOUS AUTHORITY IN THE SECULAR ORDER THROUGH INTERPRETATIONS

SUMMARY

Religious authorities are one of the primary arrangements in the negotiations on Islam in the modern period. The loss of legitimacy of the scholar in the legal field, together with the modern religious functioning that took the place of the scholar, causes serious changes in the perception of religious institutions in the eyes of Muslims today. Accordingly, the scholar, who obtained the authority to interpret the construction of the Qur'an in Arabic, which is the language of religion, and thus was able to establish relations with all Islamic geographies, left the place from a modern educational environment to the religious institution (the theologian) to whom the new legitimation mission was entrusted. It seems possible to follow these new meanings attributed to religious authority through translations in which social reality is reconstructed. In terms of allowing the change in religious interpretations to be observed directly under the influence of modern reality, the translations reveal this transformation in a concrete sense. It is observed that today, the meanings play an instrumental role used to legitimize modern reality. For this reason, in this study, the change of religious authority is tried to be discussed through translations. Considering our reality of religious authorities through research, he makes comments on faith, worship and morality, being limited to spirituality. It has been positioned as a center aiming to protect the interests of the religious institution in its relationship with the state, taking on an important role preserved by morality, which has turned into a social contract on which modern authorities are positioned as being no different from secular institutions of religion.

Keywords: Directorate of Religious Affairs, Sociology of Religion, Religious Authority, Secularism, Theology.

GİRİŞ

Bugüne kadar hukuka dair alanı uhdesinde bulundurduğu için gündelik hayata doğrudan etki eden geniş bir yetki alanına sahip olan dinî otoritenin, modern dönemin kendine özgü paradigmasının egemenliği altında tartışmalı hale geldiği görülmektedir. Modern zamanlarda dinî referans kaynakları sorunsallaştırıldığı gibi kanunların uygulayıcısı olan “dinî otoritelerin” meşruiyeti de ciddi bir güvenlik sorunuyla baş başa bırakılmıştır. Osmanlı’dan Cumhuriyete miras kalan ilmi otoritenin günümüzdeki temsilcileri olan Diyanet ve İlâhiyat, bir yandan devletin aldığı kararlara dinî açıdan meşruiyet sağlamaya devam ederken bir yandan da ulus devletin menfaatlerini meşrulaştırma işlevi görmektedir (Bein, 2013).

Dinin sahih kaynaklardan¹ öğrenilmesi adına devletin güvenilir olarak ilan ettiği bu kurumlar, cemaat, tarikat gibi gayri resmi kanallardan bilgi üreten yapılar üzerinde bir kontrol mekanizmasına dönüşmektedir. Bu nedenle Diyanet’in karar alma süreçlerine devletin doğrudan müdahalesi eleştirilse ve özerkliği tartışılıyor olsa da Türkiye’nin kendine özgü laikliği açısından bu kurumun varlığının zaruri olduğu anlaşılmaktadır. Diyanet’in dinî bilgi kaynakları konusundaki özcülüğü, devletin

¹ Peygamber’den başlayarak peygamberlerin varisleri olarak görülen âlimler, dünyevileşme ve sapmalardan dini arındırarak dini asli temellerine döndürmeye çalışmaktadır (Subaşı, 1994).

sahih olanla gelenekten olanın ayrılması konusundaki hurafelere yönelik mücadelesine katkı sağlamaktadır. Bu anlamda dinin modern gerçekliğe uygun olarak rasyonelleştirilmesi açısından cumhuriyetin bu kurumları işlevsel kıldığı görülmektedir. Yine bilimle ilişkisi dolayısıyla İlahiyat da modern duruma uyumlulaştırma adına dinî bilginin yeniden üretimine katkıda bulunan öncü kurumlar olarak tasarlanmıştır. Referansının din olması nedeniyle ürettiği bilginin bilimsel açıdan meşruiyeti sorgulanıyor olmasına rağmen İlahiyat, misyonu gereği resmi devlet söylemine uygun ve onu meşrulaştıran çıktılar üretmeye devam etmektedir.

Cumhuriyetle beraber ortaya çıkan yeni otoritelerin resmî ideolojinin dini konumlandığı şekliyle uyum arz eden politikalarının meallerle yeniden nasıl üretildiğini ortaya koymak, araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Bu anlamda Kur'an'daki Yahudi ve Hristiyan din adamlarının iktidarla olan ilişkilerinin konu edildiği ayet tercümeleleri incelenerek bu araçsallaştırmanın mealler üzerinden yeniden nasıl dolaşıma sokulduğu ortaya konulmaktadır. İlgili ayetlerin ışığında bu kurumların modern gerçekliği meşrulaştırmaya yönelik katkılarının yanı sıra ürettikleri bilginin kendilerine kazandırdığı denetim işlevini gündelik siyasetin değişen çıkarlarına göre değil, kendilerine özgü değerlerle kayıt altına alması gerektiği bulgularına ulaşılmaktadır. Bu amaçla seküler bir devlette meşruiyet sorunlarıyla karşı karşıya kalan din otoritelerinin bugünkü temsilcisi konumundaki Diyanet ve dinî bilgi üreten İlahiyat'ın devlet (siyaset)le ilişkileri üzerinden Türkiye özelinde din, devlet, gelenek ve modernite arasındaki ilişkileri anlama ve dinin otoriteyle ilişki bağlamında nasıl konumlandırıldığını anlamlandırma adına araştırma önem arz etmektedir.

Sekülerliğin sanıldığı gibi aksine “dinden kaçış, dinin yok olması” değil, “kurumsallaşmış dinden kaçış²” olarak algılandığı yeni bir paradigmanın hâkimiyetinden günümüzde söz edilebilir. Buna göre Sekülerizm “yeni din, etik ve siyaset kavramlar ve bunlara ilişkin yeni kurallar öngörmesi” birey üzerinde de

² Asad “dinî ve seküler kurumlar” arasındaki bir ayrılığa vurgu yapmıştır. Bkz. Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri. Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik* (İstanbul: Metis, 2016).

sekülerliğin anlaşılması³ noktasında geçmişteki kesinlik arz eden değerlerin meşruiyetini sorgulanır hale getirmişken sekülerlik tezini yanlışlayan yeni dinî hareketlerin ortaya çıkışıyla kurumsal dinî otoritelere yönelik bir sorgulama söz konusu olmuştur⁴. Nitekim Berger⁵ de sekülerleşme tezinden vazgeçildiğinin sinyalleri olarak değerlendirilen bu durum dinin modern dönemde yok olmadığı, yalnızca kurumsal dindarlıkların sekteye uğradığı⁶, bunun yerini ise bireysel dindarlıklar⁷ ve dinî hareketlerin aldığını göstermektedir. Böylece dinin farklı görünümler altında da olsa modern dünyanın gerçekliğini oluşturmaya devam edeceği anlaşılmaktadır.

Dinî kurumsallaşma devletin yerleşik söylemleriyle toplumu çıkarları doğrultusunda kontrol etme amacına hizmet ettiği için halka dinî bilginin ulaştırılmasının yanı sıra devletin siyasi çıkarları adına dinin araçsallaştırılmasına hizmet etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde öteden beri din ile devlet arasında ilişki var olagelmışse de İslam'da Batı'nın kiliseyle kurduğu ilişkiye benzer bir kuruma sahip olduğunu söylemek mümkün değildir (Bein, 2013: 39). Fakat Osmanlı'dan itibaren din devletin uygulamalarını meşrulaştıracak şekilde devletle ilişkisini sürdürmektedir. Batı'nın kilisenin devletle ilişkisine son vererek yaşadığı ayrılık, milliyetçi politikalarla parçalanan çok uluslu yapıları seküler modele uygun olarak yeniden yapılanmaya sevk etmiştir. Türkiye de devletin hukuki yapısını laikliğe dayandırmasına Osmanlı'dan miras aldığı dinî kurumsallaşmayı da devam ettirmiştir (Subaşı, 1995). Fakat seküler devletteki konumlanışı itibarıyla Diyanet, ibadetlerin yerine getirilmesi ve kişisel dindarlığa rehberlik etmekle sınırlı bir çerçeveye sahiptir.⁸ Osmanlı'dan Cumhuriyete tevarüs eden din ve devlet ilişkilerine ilişkin tecrübenin modern kurumlara aktarılmasıyla aldığı bu yeni biçimin modern gerçeklikle ilişki

³ Asad sekülerliğin ortaya çıkışı itibarıyla Batı Hristiyan toplumunun siyasi sorunları (otorite) dışında uzun yıllar süren savaşların daha çok etkili olduğuna değinir Asad, *Sekülerliğin Biçimleri. Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*.

⁴ Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor 21.Yüzyılda Dinin Geleceği* (İstanbul: Ufuk, 2002).

⁵ Peter Berger, *Gerçekliğin Sosyal İnşası* (İstanbul: Paradigma, 1997), 974.

⁶ "Kendimin ve diğer birçok sosyoloğun 1960larda sekülerleşme üzerine yazdıklarının bir hata olduğunu düşünüyorum."

⁷ Sekülerleşme tezinin en bilinen makro versiyonudur (Asad, *Sekülerliğin Biçimleri. Hristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*).

⁸ Sekülerleşme kâhinlerinin yalnızca kurumsal dindarlığın düşüşünü değil, bireysel dindarlığın düşüşünü de öngördüklerine ilişkin Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, 23.

⁸ Ali Bardakoğlu, *Religion and Society* (Ankara, DİB, 2009), 25.

kurabilecek araçlara sahip olan “aydın” tipinde karşılık bulduğu söylenebilir (Güngör, 1986: 201-202). Âlim ve günümüzde aldığı biçimine (aydın) ilişkin ayrımlar modern döneme has ve onun karakteristiği olmakla birlikte her ikisinin de birbirine içre topluma karşı sorumluluk ve meşru/ahlaki açıdan yön verme konusunda bir süreklilikten bahsedilebilir (Said, 1995: 34).

Araştırmada günümüzdeki resmi dinî otoritelerin devletle ilişkisi ortaya konularak bu otoritelerin gerek seküler devletteki varlığıyla ilişkili meşruiyet sorunlarına gerekse de ürettiği bilgi açısından nasıl algılandığına ilişkin sorular meallere yansıyan boyutlarıyla ele alınmak suretiyle dinî otoriteye ilişkin değişen algı betimlenmeye çalışılacaktır. Bu Araştırmada, boyunca yer verilen otoriteye ilişkin bilişsel bir temel olması adına bazı kavramlara değinilmektedir.

Otorite: Kutsalla ilişkisinden dolayı geçmişte karizma ve saygınlık gibi kavramlar etrafında olumlu bir çağrışım yaparken günümüzde bürokratik ilişkiler ağı içinde rasyonelleştirerek despotik ve olumsuz bir baskı aracına dönüşmüştür (Kara, 2001). Modernitenin eleştirildiği noktalar modernitenin ilerleme ve evrensel özgürlüğün somut olarak gerçekleşmesi adına önceki vesayetlerin kaldırılması yönelik mücadelesinin geçmişteki itibar göstergelerinin toplumsal karşılıklarını büyük ölçüde zayıflatmış, onun yerine ikame etmeye çalıştıkları yeni iktidar alanıyla Weber’in “demir kafes” olarak kavramsallaştırdığı bürokratik akılcılığın yaratıldığı belirtilmektedir (Harvey, 2014) Öte yandan din ve itibara ilişkin bu tür rasyonelleştirmeler, Weberyen tabirle, ideal tipler oluşturarak tarihsel süreçlere yön veren önemli karizmatik aktörlerin toplumsal anlamdaki konumlarını anlamada etkili olmaktadır. Weber’in papaz-peygamber kavramsallaştırmasına göre, geleneksel algıda Peygamber yeni bir din getirmesi bakımından başlı başına bir otoriteye sahiptir. Papaz ise Peygamber’in getirdiği dinin korunmasına, dolayısıyla düzenin devamını sağlamakta ve Peygamber adına hareket eden âlimleri ifade etmektedir.

Geleneksel otorite (Sivil): Bilgideki derinlikten ziyade dini davranışla dindarlığı esas alan geleneksel halk dindarlığı ve tasavvufa yatkın kesimlerin tabi olduğu çevresinde etki gücüne sahip âlim tipidir (Candan, 2003). Modern dönemle beraber

geleneksel otoritelerin meşruiyetine dair sorgulamalardan tasavvuf da payını almıştır. Tasavvuf menşeli şeyh gibi geleneksel otoriteler, kitabi meşruiyetin yerine geçen otoriteler ve onların keramet, sezgi gibi bilgi kaynakları nedeniyle ciddi eleştirilere maruz kalmıştır (Scholem, 2020:374).

Âlim (Resmi): Din ile dünyanın birbirinden ayrılmadığı geleneksel evrende din ve dini olmayanın bilgisi (ilim) bütünlüklü olarak algılanmaktaydı (Kureşi, 1991). Geçmişte Kur'an'ı yorumlama hakkını başlı başına kendi uhdesinde bulunduran âlimlerin, her birinin içinde bulunduğu zamanın ihtiyaçlarına çözüm bulmak amacıyla ortaya koydukları içtihatların, bugünün evrenini açıklamada yetersiz olduğu görünmektedir. Bu nedenle vahyin yorumlanması konusunda halk tarafından Tanrı tarafından özel bir yetenek (karizma, sınıf) ve özel bir bilgiyle donatıldığı düşünülen kişiler, modern dünyayla ilişkilerini gözden geçirmek durumunda bırakılmaktadır. Aslında bu sorgulama, günümüz toplumsal gerçekliğinde geçmiş evrene ait tarihsel bir kalıntı gözüyle bakılan karizmatik âlim otoritesinin meşruiyetinin ve dolayısıyla onun sahip olduğu özel bilginin güvenilirliğinin ortadan kalkmasını ifade etmektedir.

Böylece geçmişte, başta Kur'an olmak üzere İslami ilimlerle ilgilenenlere (âlim), uğraştıkları kaynakların simgesel değerinden ötürü kutsallık, otorite gibi sembolik bir sermaye atfedilmekte iken, modern dönemde bu sınıfın sahip olduğu toplumsal itibar ve imtiyaza ciddi itirazların yöneltilmesi söz konusudur. Öte yandan âlimin günümüz gerçekliğiyle buluşmuş modern açıdan makbul görülen yönünü temsil eden entelektüel aydın tipi ve halk tabanındaki dini pratik ve yaşama biçimleriyle öne çıkan geleneksel tiplerinde âlimin saygınlığını koruduğu görülmektedir (Gültekin, 2021: 9).

Aydın: Modern dünyada modernizmin bir dinamo etkisi görek modernleşme adı altında önüne kattığı ne varsa etkilediği, kendine yabancılaştırdığı ve asimile ettiği yerlerden biri olan Türkiye'de yüzyıllardır kutsal şemsiye olarak Müslümanın hayat, ölüm, varlık ve eşyaya bakışına anlam veren dinle ilişkisini son yüzyıldır yeniden düzenlediği görülmektedir. Geçmiş çağırın belli göstergelere tutunarak direnç göstermeye çalışan halk kitlelerinin değişen duruma uyumu ve onu anlamlandırması kolay görünmemektedir. Cumhuriyet döneminde yeni medeniyetin

kültür taşıma misyonunu üstlenen aydınların yeni sorunlarla baş etme konusunda toplumu dönüştürme çabalarının ileride diyanet, ilahiyat şeklinde kurumsallaşmasıyla modern durumu anlama ve onunla uyum sağlama daha çok yol kat edildiği söylenebilir. Nitekim aydınlar modern kavramlaştırma setinden hareketle dinle modernite arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır.

Pozitivizmin İslam toplumunda yarattığı anlam krizini aşmanın yollarını arama konusunda entelektüeller önemli bir fonksiyon üstlenmiştir (Baljon, 1994: 154). Onların, toplumu Batı'da üretilen bilgiden haberdar ederek toplumun yeni gerçekliğe uyumuna katkıda bulunduğunu ifade etmiştir. İlahiyatçı kimliği, geçmişteki Sünni paradigmasına sahip âlim kategorisinden farklı olarak bilimin doğrularına güvenen bir aydın tipini temsil etmektedir.

Dini yorumlamada otorite figürü olmuş olan “âlim”in itibarının, modern yorumlar ve din dilinin millileşmesi/sekülerleşmesi şeklindeki makro değişimler karşısında iyiden iyiye sarsılmış olduğu söylenebilir. Böylece güç ilişkilerinden bağımsız düşünülemez olan bu tartışmalı alanın, dini entelijensiyasının bugüne kadar din diline hâkimiyeti (Arapça ve klasik İslami bilgisinin) oranında kazanmış olduğu geleneksel statüsüne ilişkin tehditlerle sarsıldığı görülmektedir. Yeni dünyanın bilgisiyle buluşmanın gerekliliği cumhuriyetin Osmanlı'daki kitabi dinin temsilcisi konumundaki Şeyhülislam'dan alınan mirası devam ettiren bir kurum olarak Diyanet'in ihdasına neden olmuştur. Diyanet, resmî ideolojinin taşıyıcısı sıfatıyla cemaatler üzerinde bir kontrolör ve denge unsuru olmayı Cumhuriyet'te de devam ettirmektedir. Fakat burada unutulmaması gereken nokta, seküler devlette dine ancak ibadetlerin yerine getirilmesi ve kişisel dindarlığa rehberlik etme noktasında sınırlı bir alan tanındığıdır. Bu anlamda günümüzdeki dini temsil eden aydınları, Osmanlı'daki mübadilleri ile ilişkilendirirken “devlet kontrolündeki âlim” profilinin sürekliliği kadar dini bürokrasi açısından modernite öncesi ve sonrası bir farklılaşmadan söz etmek gerekir. Böylelikle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tevarüs eden din ve devlet ilişkilerine ilişkin tecrübenin modern kurumlara aktarılmasıyla ortaya çıkan yeni dini otoriteler (din görevlileri) için geçmişten farklılığı ifade eden “aydın” tanımını kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1. Ezmanın Tegayyürüyle Beraber Dinî Otorite'nin Değişimi: Diyanet:

Laik bir devlet olan Türkiye'de dinin bireysel ve toplumsal olarak yaşanması konusunda denetleyici bir kurum olarak ihdas edilen Diyanet⁹, kuruluşundan itibaren meşruiyet sorunlarıyla¹⁰ karşı karşıyadır.¹¹ Laik bir devlette din referansıya hareket eden bir kurumun varlığı, kuruma dair meşruiyet sorunlarını¹² beraberinde getirmiştir. Başından beri eleştirilerin ekseriyetle odaklandığı noktalar, cumhuriyetin kendine özgü bir kurumsallaşması olan Diyanet'in devlet ile ilişkisini nasıl tanzim ettiği (etmesi gerektiği) ve din üzerindeki tasarrufunun (tahakkümü) dinin asli gayesi ile ne kadar örtüştüğü konuları üzerine yoğunlaşmaktadır.

Dinin yeni gerçekliğe uygun olarak bürokratik bir çerçeve içinde yeniden tanziminde aktif olarak rol alan Diyanet personeli, (din görevlisi) dinin devletin araçları doğrultusunda topluma aktarılması misyonu üstlenmiştir. Günümüzde din görevlisinin devletle kurduğu bu yeni ilişki, dinî otoritenin dünyevi çıkarlarla daha iç dışlı olduğu bir süreci ve baskı araçlarının hâkimiyeti altına girişini ifade etmektedir. Bu anlamda Hristiyanlıkta din ile siyaset arasındaki ilişkiyi ifade eden ruhbanlık bağlamında din adamı¹³ kavramsallaştırması, İslam geleneğinde kurumsal anlamda bir karşılığı olmadığı için Türkiye'deki dini bürokrasinin sekülerleşme süreçlerine uyumu Batı'daki gibi tedrici değil, tepeden inmece (jakoben) ve toplumun bütün katmanlarında karşılık bulmayan elitist bir çerçeve içinde değerlendirilmelidir (Fazlurrahman, 1981). Böylece günümüzde âlimin bu yeni bürokratik ilişkiler

⁹ Genel idare içerisinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, din işlerini yöneten bir devlet kurumudur. Bkz. 1982 Anayasası md. 136.

¹⁰ Necdet Subaşı, *Sosyoloji Günlükleri. Din, Diyanet ve Yeni Toplumsallıklar* (İstanbul: Mahya, 2018), 147.

¹¹ Bu, cumhuriyetin bir uygulaması değildir. Nitekim Osmanlı deneyimine bakıldığında örfi hukuku uygulayan padişahın karar merci olduğu Osmanlı'da şer'i hukuktan sorumlu şeyhülislam bu hükümlere sadece dinen meşruiyet sağlamaktaydı. Bkz. Filiz Orhan, *Türkiye'de Kur'an İslami Arayışları* (Ankara: Fece, 2022), 266.

¹² Diyanet, Türkiye'de Sünni çoğunluktan oluşan halkın dinî inançlarını uygulaması konusunda kendisine rehberlik ve hizmet sunan devlete bağlı bir kurumdur. Bkz. Ali Bardakoğlu, *Religion and Society* (Ankara, DİB, 2009), 25.

¹³ İslam dininde Tanrı, kutsallar adına yetkiyi kullanarak dinî bilgiyi peygamberin getirdiğinden farklı olarak dünyevi çıkarlarına adına bir güç göstergesi kılan imtiyazlı bir ruhban sınıfı yoktur. Bu nedenle ilmi ehliyete sahip kişiler yalnızca dinî rehberlik yapımları ile sınırlı bir misyona sahiptir. Bkz. İbrahim Karlı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı* (Ankara: TDV, 2010), 43. "İslam da esas olan ilim ve marifettir. Bilginlere, marifet ehli olmasının dışına başka bir sıfat verilmez. Çünkü ruhaniyet telakkisi, ibadetlerin ruhaniye ve vücudiyeden ibaret olması emel ilkelerine dayanır. Bu sebeple dünyevi işlerle meşgul olmak, sevabı doğuracak bir ibadet olarak değerlendirilmez. Ayrıca ruhaniyette "hulul" anlayışı olduğundan ruhani 1-"mukaddeslik ve "masumluk izafe edilir. Bu da onların beşer üstü kabul edilmesi sonucunu doğurur. Oysa İslam böyle bir telakkii kaldırarak dinî mükellefiyetleri düzenlemiş ve eşitliği sağlamıştır."

bağlamında anlamlandırılması mümkün olabilecektir.¹⁴ Nitekim geçmişte kurumsal çerçevesi itibariyle eğitimden hukuka kadar geniş bir alanda söz sahibi olan dinî otoritenin günümüzde “din görevlisi”¹⁵ şeklinde aldığı formun inanç, ibadet ve ahlakla sınırlandırıldığı görülmektedir.

Öte yandan dinin devletten ayrıldığı değil aksine Türk toplumunda dinin siyasetten ayrıldığı bir süreç yaşanmıştır (Bulaç, 1995: 32-33)¹⁶. Aynı şekilde seküler değerleri benimseyen cumhuriyetin aydın zümresini temsil eden Diyanet, toplumun modern değerlerle uyum göstermesine katkıda bulunan bir devlet kurumudur. Buna göre Diyanet ve onun personel ihtiyacını karşılayan ilahiyatların demokrasi ve modern uygulamaları meşrulaştırarak halkın bu yeni değerler etrafında birleştirilmesinde ciddi katkısı olduğu söylenebilir (Davison, 2013: 41).

Ulus devlet ideolojisini takip eden cumhuriyetin toplumu bu değerler çerçevesinde dönüştürme adına ihdas ettiği¹⁷ Diyanet, kuruluşundan itibaren meşruiyet sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır.¹⁸ Dinin devletten ayrıldığı bir sürecin yaşandığı sekülerliği bir yönetim biçimi olarak seçen cumhuriyette Diyanet’in varlığı statüsüyle ilgili tartışmaların dışında değildir. Aslında Türkiye’de Batı’da olduğu gibi siyasi otoriteyi elinde tutan bir dinî otorite (kilise) olmadığı için devletin dinle olan ilişkisine mesafe koyabilmesi ancak politik gündemlerin yaratılmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu durum siyasetin devletten ayrıldığı Türkiye’ye özgü bir süreç olarak ifade edilmektedir.¹⁹ Fakat Osmanlı’dan bu yana Türk toplumu özelinde din zaten devletin kontrolü altında, devletin çıkarlarını meşrulaştıran bir işleve sahip

¹⁴ İbrahim Karşlı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı* (Ankara: TDV, 2010), 114.

¹⁵ Karşlı, din görevlisinin, belli bir kabile ya da aileye mensup olmanın sağladığı bir statünün Tanrı’nın verdiği bir lütf olarak meşrulaştırıldığı din adamından farklı olarak kişinin kazandığı belli yeterlilikler sonucu kamunun tarafından yetkilendirildiği denetime açık bir pozisyonu ifade ettiğini belirtir. Bkz. Karşlı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*, 74.

¹⁶ Dinin siyasete müdahalesinin Hristiyan dünyada nelere neden olduğu sorularına değinerek “... Oysa bizim böyle bir sorunumuz yok çünkü bizi yöneten topluma model veren, topluma sahip olan bir iktidar anlayışıyla dinimize bakışım yok, böyle bir din anlayışımız yok Müslümanlıkta”. Bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı Toplumunda Kadın”, *İslam’ın Işığında Kadın: Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Kolları Konferans ve Panelleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 63.

¹⁷ Atatürk’ün yüksek düzeyde din uzmanı yetiştirecek okullara ilişkin talebi kendisinden sonra gerçekleşse de arzusunun dinin devlet eliyle yapılması olduğunu şu sözler çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır. “Türk milletinin dinî duygularını, bir sürü skolastik cahilin eline bırakamayız”. Bkz. İpşirli, *İslam’ın Işığında Kadın: Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Kolları Konferans ve Panelleri*, 70.

¹⁸ Aynı zamanda Diyanet’in laik devlet içerisinde sahip olduğu hareket alanını aşan beklentiler de söz konusu olmaktadır. Dinin üst çerçeve olarak ilişkileri düzenleyeceğine ilişkin beklenti, Diyanet’in statüsünü özerk olarak düşünmeye davet etmektedir.

¹⁹ Ali Bulaç, *İslam ve Demokrasi, Teokrasi, Totalitarizm* (İstanbul: İz, 1995), 32.

olmuştur. Öte yandan, ulemanın rejimin taleplerini kayıtsızca savunduğu anlamına gelmemekte gerektiğinde sivil inisiyatif²⁰ alabilmektedir (Green, 1991:234). Nitekim Osmanlı'da kurumsal bir yapıya sahip olan şeyhülislam ve onun temsil ettiği ulemanın laik cumhuriyetle birlikte Diyanet şeklindeki bir kuruma evrimi, dinin Osmanlı'da icra ettiği bu fonksiyonun cumhuriyete aktarılması anlamına gelmektedir. Öte yandan gerçekleşen bu değişime ulemanın ayak uydurması ve otoritesi/saygınlığını büyük ölçüde yitirmesine mukabelede bulunması kolay olmamıştır.

Diyanet'in sürekliliğin ürünü olan devletle kurduğu bu ilişkinin günümüzde aldığı biçim, devletin seküler çerçevesiyle uyumlu olarak dinin irrasyonel alandan olabildiğince arındırılarak rasyonel bir sunumunun benimsenmesi şeklindedir. Bu durum beraberinde din dilinin sekülerleşmesi riski taşıdığı için endişelere neden olmaktadır. Diğer taraftan Diyanet'e insan kaynağı sağlayan İlahiyatın üretmiş olduğu bilginin rasyonel niteliği de modern durumu meşrulaştıran bir işlev gördüğünden bu bilgiye mesafeli yaklaşılmaktadır (Düzgün, 2008: 8).

Nitekim geleneksel Kur'an okuma biçimlerinden farklı olarak cumhuriyetten itibaren bu kurumların dini hurafelerden arındırıp modern gerçeklikle uyumlu hale getirme adına "anlam"ı öne çıkartan çabalarına tanıklık edilmiştir (Mardin, 1992: 274). Cumhuriyet rejiminin milli dil ideolojisine uygun olarak başlattığı meal ve tefsir çalışmalarıyla Kur'an'la entelektüel bir ilişki kurularak milli bilincin gelişimine katkıda bulunulacak bir "seferberlik" başlatılmıştır (Yıldırım, 2020: 570).

Kuşkusuz Diyanet'i devletin içinden geçtiği politik süreçlerden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Öte yandan ulus devletin temel saiki olarak anadilin (Türkçe) politik süreçlerin etkisiyle ibadet dili haline getirilmesi gibi girişimlerde ise Diyanet'in sağduyulu aktif bir karşı duruş sergilemiştir.²¹

²⁰ Yönetimin dinsel meşruiyetini sağlamakla beraber yönetimin şer'e aykırı hallerinde halkın yanında muhalif bir tavır sergilemektedir. Bkz. D Swartz, *Kültür ve İktidar, Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi* (1 b.). (E. Gen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

²¹ Diyanet, modern durumu dikkate alsa da Sünni hassasiyetleri de göz önünde bulundurmaktadır.

Ayrıca Diyanet, devletin resmi aygıtı olarak cemaat ve tarikatların dinî amaç dışına çıkarak dünyevi nüfuz elde ederek yönetim üzerinde hâkimiyet kurma teşebbüslerine karşı denetleyici bir misyon yüklenmiştir. Nitekim 2016'da FETÖ'nün devlete yönelik bu tür darbe girişiminde bulunması, cemaatlerin denetlenmesi konusunda üst bir dinî kurumun gerekliliğini göstermiş ve Diyanet'e düşen sorumlulukları hatırlatmıştır. Bu anlamda Sünni Ortodoksluğunun temsilcisi olan Diyanet'ten, kitabî İslam'ın temsilcisi olması hasebiyle dinî işlevlerin haricinde iktidara yönelik taleplerde bulunan heterodoks yapılara karşı denetleyici bir mekanizma olarak görülmektedir. (Görüldüğü üzere Diyanet'in tartışmalı statüsüne rağmen Türkiye'nin kendine özgül gerçekliğinde) bu kurumun varlığının elzem olduğu anlaşılmaktadır.²²

Türkiye'de cemaatlerin varlığı resmi olarak tanınmadığı için onların faaliyetlerini kayıt altına alması zorlaşmakta dolayısıyla Diyanet'in denetim işlevi yerine getirmesi güçleşmektedir. Bu nedenle cemaatlerin statüleri tanınması faaliyetlerinin devlet tarafından denetlenebilir şekilde şeffaf olabilmesi konusunda önem arz etmektedir. Diyanetin statüsü ile ilgili tartışmaların Diyanet'in mevcut haliyle işlevlerinin konuşulduğu bir çerçeveye evrildiği son zamanlarda, Diyanet'in dinî gruplar üzerindeki işleviyle devletle ilişkili statüsüne olumlu bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Bu durum, bundan böyle Diyanet'i politik tartışmalardan uzak verili statüsüyle toplumsal süreçlerde daha etkin bir şekilde görme yönünde bir eğilimi göstermektedir.

Bu talepler Diyanet'in görev tanımı çerçevesinde düşünülerek Diyanet'in toplum nazarındaki algı ve etkinliğini geliştirecek öneriler doğrultusunda geliştirilebilir. Ayrıca Diyanet'in devlet ile ilişkisinden dolayı diğer gruplara yönelik politikalarının değişiminde²³ devletin politik tutumlarının etkili olduğu unutulmamalıdır. Nitekim bu gruplarla ilişkinin yıllar içerisindeki değişimine odaklanıldığında aynı zamanda devlet nezdinde de bu yapılara ilişkin tutumlardaki

²² Necdet Subaşı, *Sosyoloji Günlükleri. Din, Diyanet ve Yeni Toplumsallıklar* (İstanbul: Mahya, 2018), 148.

²³ Diyanetin cemaatler ile ilgili ortaya koyduğu resim hiyerarşik bir ilişki içinde gerilimli görünmekle birlikte cemaatler de ilginç şekilde Diyanet'in meşruiyetini tanıma ve faaliyetlerini de dinin resmi söylemine uydurarak Diyanet'ten onay alma içinde oldukları görülmektedir.

değişim de öğrenilmiş olmakta aynı zamanda devletin politikalarının nasıl şekillendiği hakkında da fikir edinilmektedir.

2. Modern Dinî bir Entelektüalizm: İlahiyat:

İlahiyat, cumhuriyetin kuruluşunda Darülfünun bünyesinde yer almış, kısa bir sonra kapatılarak yüksek dinî öğretim önemli bir sekteye uğramıştır. 1949'da Ankara'da başlı başına bir İlahiyat kurulmasıyla bugünkü anlamda varlığından söz edilebilecek bu fakülte, İslam'ın modern gerçekliğe uyum sağlaması adına devletin dine yönelik politikaları²⁴ doğrultusunda teoloji üreten bir kurumunu temsil etmektedir.

İlahiyatın dini bilimsel yöntemlerle ele alması nedeniyle modern bilimle ilişki kurması, din referansı ile hareket ettiği için meşruiyet sorunlarıyla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Öte yandan İlahiyatın bilimin sağladığı evrensel, kuşatıcı bakış ve dini kitabi şekilde kaynaklarla rasyonel şekilde temellendirme girişimi, dinin duygusal boyutlarına hitap eden resmi olmayan formları açısından da bilgisinin niteliğini sorgulanır hale getirmektedir. Bunun yanı sıra cumhuriyetin dine ilişkin politikalarını çoğunluğun dinî yönelimi olan Sünniliğe göre belirlemesine rağmen devletin laikliğe ilişkin formasyonu ile uyumlu bir din anlayışına da dikkat çekildiği görülmektedir. Değişen dini politikalar doğrultusunda teolojinin buna uygun olarak araçsallaştırıldığı gibi örneklerle (Ankara İlahiyat²⁵) de rastlamak mümkündür. Örneğin 1980'lerde yoğun siyasi ortamın sağ- sol şeklinde ayrıştırdığı toplumda birlikteliği yeniden tesis etme hususunda kavramsal set (zorunlu din dersleri vb.) için yine bu kurumlara başvurulmuştur. 1990'lara gelindiğinde ise bu kez laikliğin geniş kesimlerce benimsetilmesi adına İslam'ın demokrasiyle örtüştüğü ileri sürülmüş, Kur'an'da yönetim ile ilgili (şura) meşrulaştırmalar ve dört halifenin seçime

²⁴ İlahiyat bir bilim olarak doğa bilimleri gibi araştırma yöntemlerini kullanmasına rağmen dayandığı dinî referans kaynakları açısından İlahiyat'ın bilime konu oluşu tartışmalıdır.

²⁵ Fakültelerin kapatılması, uzun süre dinî öğretimin yasaklanmasının neden olduğu sorunlar nedeniyle 1949 yılında İlahiyat adı altında Ankara'da bir İlahiyat fakültesi açılmıştır. Fakat dinî eğitim uzun süre kesintiye uğratıldığı için bu fakülteye belli bir süre felsefe kökenli Hilmi Ziya Ülken gibi farklı bilimlerle uzmanlaşmış Osmanlı bakiyesinden kalma hocalar refakat etmiştir.

yönetime geldiğine ilişkin kurgular için İlahiyatın kavramsal seti devreye konulmuştur.

Görüldüğü üzere mevcut düzeni meşrulaştıran İlahiyatçıların²⁶ bürokrasiyle ilişkisi nedeniyle sahip olduğu elitist²⁷ tavır eleştirilebilmektedir. Öte yandan bilginin sağladığı güçle otoriteyi aşırı yüceltmeci dolayısıyla itikadı açıdan sorunlu örneklerle ulemaya nazaran az da olsa rastlanmaktadır (Kutlu, 2018). İlahiyat akademinin sahip olduğu kendine has mesafe ve ürettiği bilginin rasyonelliği, dini bilimsel olarak incelenen bir nesne kılması (mezhepler üstü) gibi nedenlerle halktan bağımsız kendine özgül bir sınıf olarak algılanmaktadır. Nitekim günümüzde âlimin modern temsilcisi olarak ilahiyatçının modern dünyada temsil ve itibarının da modern dönemde otoritelere güvensizlik ve bireyin özne olarak öne çıkışıyla birlikte sarsıldığı ifade edilebilir (Keleş, 2017). Yine de Cumhuriyet döneminin yarattığı “aydın” kimliğinin günümüzdeki taşıyıcıları olarak ilahiyatçının yer yer mukaddesata ilişkin refleksleri olmakla birlikte asıl çabası gelenek ile modern değerlerin dinden meşruiyet olarak uzlaştırılmasını sağlamaktır (Aktay, 2004).

3. Seçilen Meallere ilişkin Tercihler

Araştırmada geleneksel otorite ilişkilerini (âlim) devam ettiren mealler öncelik sırasına göre Diyanet Yeni, Diyanet vakfı, Yazır, Çantay şeklinde sıralanırken, modern dini otorite ilişkisine uygun mealler konusunda, Ateş, Okuyan, İslamoğlu, Aktaş'a yer verilmiştir. Modern gerçekliğe uygun yorum yapma konusunda Muhammed Esed'in açtığı yol, dini dünyevi çıkarları adına araçsallaştıran dini otoritelere yönelik olumsuz örneklerin sadece ilgili ayette ifade edilen topluluklarla ilgili değil, dünyevi mal ve statü elde etme adına dinin emrine aykırı fiiller işleyen ve buna uygun bir doktrin oluşturan kurumsal dinle ilişkisi ol(may)an herkesi kapsayacak şekilde dolayısıyla Müslümanların da din ve otorite arasındaki ilişkilerde

²⁶ Laik hukuk sisteminde İlahiyat'ın kendisine tanınan alan çerçevesinde devletin kurucu değerlerini benimsemesi beklenmekte, fakat bu okulların devletin bu yöndeki beklentisiyle çelişen kuruluş amacına aykırı çıktılar vermesini anlamlandırmak mümkün olmamaktadır. Dönemin politik evreni düşünüldüğünde anlam kazanan bu kongre, laikliğin geniş kesimlerce sahiplenilmesi için bir politika olarak dinî referans sistemine atıfta bulunan meşrulaştırmalar içermektedir. Bkz. İpşirli, *İslam'ın Işığında Kadın: Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Kolları Konferans ve Panelleri*, 28.

²⁷ Nitekim Fetö örneğinde bunun ne kadar elzem olduğu ortaya çıkmıştır.

nasıl bir tutum sergilediği üzerine düşünmesini ihtar edici biçimde genişletilmiştir. Araştırmada mealler arasında karşılaştırma yapılmadığında aşırı yorumlara gitmeden mutedil bir yorum adına muteber kabul edilen kurumsal meal olan “Diyanet yeni meal”inin yorumuna yer verilmiştir. Yorumlarında tarihsel gerçeklik (rivayet)le ilişki kurma ve yorumlarda bir sürekliliğin takip edilmesi, ayetlerin bugüne kadar anlaşılacağı üzere içsel tutarlılığın devam etmesine katkıda bulunan mealler Ateş, Okuyan, İslamoğlu, Aktaş şeklinde sıralanabilir. Gelenekten oldukça farklılaşan teviller ve literal anlamla sınırlı kalan mealler ise bu sıralamanın sonunda yer almaktadır.

4. Ayet Meallerine Yansıyan Boyutu İtibarıyla Dinî Otoritenin Değişimi

Günümüzde internet ve sosyal medyanın gücüyle dinî otoriteler, geçmişteki itibarını büyük ölçüde yitirmiştir. Nitekim günümüzde otorite yer değiştirerek televaizlerin ardından sosyal medyadaki din gruplarının etkinliğine girmektedir. Ayrıca modem dünyada görünmeyen din şeklinde ifade edilebilecek bireysel dindarlıklar bu otoritelerin meşruiyetini sorunlu hale getirmiştir. Müslüman yorumcular da otorite konusundaki bu değişimi metne yansıtmışlardır. Kur’an’da âlim ulema, ehl-i zikir, Ulû’elbab²⁸, ûtu’l kitap şeklindeki kavramsallaştırmaları²⁹ içinde olumlu anlamlarla kullanılmıştır.

“İnsanlardan, (yeryüzünde) hareket eden (diğer) canlılardan ve hayvanlardan yine böyle çeşitli renklerde olanlar vardır. Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim (ulemâ) olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır” (Fâtır 28).

Ulemâ: Okuyan³⁰ ulemaya dair açıklamasında “Bu ayetler gerçek âlimlerin, evren kitabının ayetlerini tanıyan, onlardaki sanatı fark edebilen, doğru bir yol/din olan tevhid çizgisinde bir hayat süren insanlar olduğunun delilidir”.

²⁸ Ulû’l-Elbab’a ilişkin bkz. İbrahim 52; Zümer 9, 18, 21.

²⁹ İlgili kavramlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. A. Mülayim, *Kur’an’da Din Adamları* (İstanbul, Süleymaniye Vakfı, 2016, 66-78.

³⁰ *Kur’an* Okuyan, çev. Mehmet Okuyan (İstanbul: Haliç Üniversitesi, 2021).

*Ehlu'z-Zikir*³¹ Diyanet yeni³² mealindeki açıklamada “Kitap ehli” olarak yer almaktadır. “Bilmiyorsanız Kitap ehline sorun” şeklinde de tercüme edilebilir”.

Aktaş³³ da ehl-i zikre ilişkin açıklamasında ise ehl-i zikir ile “Kitap ehli”nin kastedildiği ifadesine yer vermektedir.

“Allah’ın öğütlerinden haberdar olan, Kitap Ehli’ne sorun”.

*Utu'l-ilm*³⁴ Sebe 6’daki utu’l – ilme, “bilgi verilenler” olarak çevrilerek kavram Diyanet yeni mealindeki açıklamada Ehl’-i Kitap ile ilişkilendirilmektedir:

“Bilgi verilenlerin, sahâbe-i kiram ve onların izinden giden müminler veya Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi ehl-i kitabın âlimleri olduğu açıklanmıştır. Bu sıralamaya Kur’an ve Hz. Peygamber hakkında olumlu ve gerçekçi tutum izleyen objektif ilim adamları da katılabilir”. Öte yandan Nisa 47.ayet’teki utu’l- ilme kavramının doğrudan “Ehl-i kitap” şeklinde meale yansıtıldığı dikkat çekmektedir: “Ey Ehl-i kitap! Biz birtakım yüzleri silip dümdüz ederek arkalarına çevirmeden yahut cumartesi yasaklarını çiğneyen kimseleri lânetlediğimiz gibi onları da lânetlemeden önce, sizdekini doğrulamak üzere indirdiğimiz kitaba iman edin. Allah’ın emri mutlaka yerine gelecektir.”

Ehl-i kitap bilginlerinden / âlimlerinden, Peygamberleri gibi dinî buyrukların doğruluğuna şahitlik edip ona bağlı kalanlar, Allah’a samimi olarak yönelenler, Kendilerine verilen kitabı gereği gibi tilavet edenler, Peygamberleriyle birlikte savaşırken yılgınlık göstermeyip sabredenler, İlimde derinleşenlerden Kur’an’a da iman edenler, takdir edilmiştir. İnsanların mallarını haksız yere elde etme, dini kendi hevesleri ve çıkarları için aracı kılma Tevrat’ı tahrif etme, kelimeleri buldukları anlamdan çıkarma, vahyi gizleme, Allah’ın kelamını değiştirme, ruhbanlığı kendileri uydurdıkları halde, onun gereğini yerine getirmeme, bir tek olan ilaha ibadet etmekle emroldukları halde Meryem oğlu İsa’yı rab edinme, gibi tutum ve

³¹ “Senden önce de ancak, kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine (**ehlü-z zikir**) sorun”. Nahl, 43.

³² *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el- Nahl 16/ 43.

³³ *Kerim Kur’an Türkçe Çeviri*, çev. Erhan Aktaş (Ankara: Emsal, 2022), el- Nahl 16/ 43.

³⁴ *Türkiye Diyanet Vakfı Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), es- Sebe 34/ 6.

davranışları sergileyenlerin de var olduğu belirtilerek onlar da eleştirilmiştir. Kur'an'a göre İslam'da ulemaya verilen toplumsal sorumluluğun bir benzeri ehli kitabın din bilginlerine de verilmiştir: “Gerçek dindarların ve din bilginlerinin onları günah olan bir söz söylemekten ve haram yemekten alıkoymaları gerekmez miydi?” demek suretiyle, bu şekilde yaşanmış eski din bilginlerinin yaşadığı tecrübe Hz. Peygambere vahyedildiği gibi, gelecek olan nesillere de gösterilmektedir (Gültekin, 2021: 96).

4.1. Dini Otoritenin Olumsuz Şekilde Kullanımları

Yukarıda belli kavramsallaştırmalarla insanlara yol gösteren ve varlık, evren olmak üzere Allah'la ilişkisinde derinleşmiş “dinî otorite”ler olumlu kurgu içinde yer almakla birlikte âlim Kuran'da belli bir topluluk anlamında genellikle olumsuz bir kurgu içinde yer alır.

4.1.1. Dini Otoritelerin Dünyevi Çıkar Adına Yaptıkları Davranış ve Tahriflerin Eleştirisi

Kuran'da Yahudi (rabbani, ahbar) ve Hristiyan din adamları dini dünyevi çıkar elde etmek için araçsallaştırdıklarından bahsedilmektedir. Dünyevileşen bu otoriteler dini araçsallaştırmaları açısından eleştirilmektedir. Al-i İmran, 78. ayette yer alan “grup (minhum)” zamirine meallerin verdiği farklı anlamlar, meallerin dinî otoritelere ilişkin bakışını ve günümüzle ilişki kurma çabalarını ortaya koymaktadır”.

“Onlardan öylesi de var ki, [söyledikleri] Kitâb-ı Mukaddes'ten olmadığı halde ondan olduğunu düşünesiniz diye dilleriyle Kitâb-ı Mukaddes'i çarpıtırlar ve Allah'tan olmadığı halde, “Bu, Allah'tandır!” derler; böylece bile bile Allah hakkında yalanlar uydururlar” (Al-i İmran, 78).

Bu ifadeye Diyanet Yeni³⁵, Diyanet vakfı³⁶, Yazır³⁷, Çantay³⁸, Okuyan³⁹’a ait meallerde ayetin tarihsel olarak kastettiği manası olan “Kitâp Ehli” şeklinde anlamlar verildiği görülmektedir.

Günümüzle ilişki kurarak dinî otoriteye ilişkin değişen algıyı meallerine yansıtanlara bakıldığında ise dini dünyevi menfaatleri uğruna indirilmiş olduğundan farklı şekle dönüştüren (tahrif ettiği) dinî otoritelerin olumsuz bir anlatı içinde ele alındığı ayetlerin dikkat çektiği görülür Karslı, 2010: 113-187). Al-i İmran, 78’de tarif edilen bu dinî otorite Aktaş’a göre “Din adamları sınıfı”⁴⁰ şeklinde ifade edilmelidir. Kendisi bu kapsama geleneksel ve modern pek çok otoriteyi dâhil ettiği eleştirel bir açıklamaya da yer vermektedir: “Ruhban sınıfı, cemaat liderleri, tarikat şeyhleri, ilahiyatçılar, mezhep kurucuları, dini geçim kaynağı yapanlar, insanları kendilerine çağırılar.” Bu mana yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı şekilde son zamanlarda otoritelere yönelik sarsılan güveni ve değişimi yansıtmaya açısından manidardır. Esed⁴¹ de ayetteki işaret edilen grubu Ehli kitap gibi İslam’dan önceki kitap gönderilen dinleri kapsayan geniş bir kitleyi ifade eden “Kitâb-ı, Mukaddes” ile karşılamıştır. İslamoğlu ise tarihsel bağlamda ayetin atfettiği grubu “Yahudiler” olarak doğrudan belirtmeyi tercih etmiştir.

Dini otoritelerin insanları arzu ettikleri ideolojiye yönlendirmede kullandıkları en önemli itici unsur “ahirete ilişkin kurtuluş”tur. Her teoloji hakikatin kendinde olduğunu ve kendilerine inanmaları halinde kurtuluşa ereceklerini ifade etmektedir. Kuran’da dini otoritelerin vahye aykırı olarak sonradan oluşturdukları doktrinlerin geçersizliğini ifade ederek meşruiyet kaynağının Kuran olması gerektiğini ileri sürmektedir. Kur’an’da Ehl-i Kitap’a mensup din adamlarının

³⁵ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el- Al-i İmran, 78.

³⁶ *Türkiye Diyanet Vakfı Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), el- Al-i İmran, 78.

³⁷ *Hak dinî Kur’ân Dili*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır (İstanbul: : Ebuuzziya Matbaası, 1935-1939), el- Al-i İmran, 78.

³⁸ *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, çev. Hasan Basri Çantay (İstanbul: İslam, 1984), el- Al-i İmran, 78.

³⁹ *Kur’an Okuyan*, çev. Mehmet Okuyan (İstanbul: Haliç Üniversitesi, 2021), el- Al-i İmran, 78.

⁴⁰ *Kerim Kur’an Türkçe Çeviri*, çev. Erhan Aktaş (Ankara: Emsal, 2022), el- Al-i İmran, 78.

⁴¹ *Kur’an Mesajı: Meal-Tefsir*, çev. Muhammed Esed, Türkçeye çev. Cahit Koytak – Ahmet Ertürk (Ankara: İşaret Yayınları, 2002), el- Al-i İmran, 78.

(rabbanilerin) insanları Tevrat dışındaki kaynaklara (Talmud) yönlendirerek, din adamlarının insanları kendi otoritelerine itaate zorlamaları eleştirilmektedir.

Allah, “*Kul ya ehle-l kitabi lestum ‘ala şey-in (Maide 68) ‘Ey Ehl-i Kitap. Siz ‘Tevrat ve İncil’i ve rabbinizden size indirileni (Kuran’ı) doğru dürüst uygulamadıkça tuttuğunuz yol yol değildir.*” diyor. Müslümanların geçmişte diğer din mensuplarından sosyal, ekonomik yönden üstün olmaları nedeniyle hangi teolojinin insanları kurtuluşa götüreceği ve hangi toplulukların kurtulacağına yönelik dinlerin rekabetinde Müslüman olma avantaj olarak görülürken, dengelerin İslam dünyası aleyhine değişimiyle ve diasporayla Müslümanların Batı’ya göçmesi, Müslüman öteki ayrımını derinleştiren değil, onlarla ortaklıklara vurgu yapan ayetlere yönelmeye neden olmuştur.

“*Bize bugüne kadar gelen vahiylerle inanırız. Allah, sizin de bizim de rabbimizdir.*” (Şura 29).

Bu nedenle kurtuluşun belli bir kurumsal dine aidiyette değil, Kuran’daki Ehli Kitap ile ilgili bahsedilen uyarılara her bir insanın muhatap olduğuna ilişkin bir davranış olarak kodlandığı görülmektedir. Bu durum günümüzde ait olduğu bağlardan soyutlanıp kurumsal dinlerden bağımsız şekilde doğrudan vahiyle buluşan sekülerleşen bireyi hatırlatmaktadır.

Müslümanların, ötekilerin (gayri Müslimlerin) eleştirilen davranışları yapmaları halinde Kuran’da o topluluklar gibi yer alan şekilde cezalandırılacağı belirtilmiştir. Bir başka deyişle, Müslümanların da Kuran’ın uyardığı davranışları yapmaları halinde kurtuluşlarını kat’i görmemeleri gerektiği görülmektedir (İslamoğlu, 2015: 71-77).

4.1.2. Dini Otoritelerin Dünyevi Çıkar Adına Hz. Muhammed ve İslam’a Yaptıkları Davranış ve Tahriflerin Eleştirisi

Yahudi din adamlarının dünyevi menfaat elde etme adına tahrifleri sadece kendi öğretileriyle sınırlı kalmamakta, İslam peygamberine ilişkin Tevrat’ta yazan bilgileri çarpıtmaya kadar uzanabilmektedir. Diyanet işleri meali (yeni), Bakara, 174’ün açıklamasında Yahudilerin kitapta olanı gizlemelerinin Hz. Peygamber’in

geleceğiyle ve buna şahit olmaları halinde son peygambere tabi olmalarıyla kısımlar olduğu belirtilmiştir. “Son peygamber Hz. Muhammed’in nitelik ve özellikleri Tevrat’ta belirtilmişti. Yahudi hahamları bunları gizlediler. Böylece hem kendileri hem de kavimleri sapmış oldu. Bu değerlendirmeye göre ayette geçen kitaptan kasıt Tevrat; gizlediklerinden kasıt da Hz. Peygamberin nitelikleridir. Ancak Allah’ın kitabında yer alan herhangi bir hükmü gizlemeye yönelik her tür niyet ve teşebbüs bu kategorisinde değerlendirilir”.

Diyanet Vakfı mealinde ayetle ilgili benzer açıklamalara rastlanmaktadır. Peygamberin Tevrat’ta zikredilen vasıflarını maddi karşılıkla gizledikleri belirtilmiştir.

“Yahudi hahamları Peygamberimizin Tevrat’ta zikredilen vasıflarını gizlediler ve yaptıkları bu kötü iş için de maddi karşılık aldılar. Ayette bunun ne kötü bir davranış olduğu anlatılmaktadır”.

Süleyman Ateş mealinde de benzeri bir açıklamaya yer verilmiştir: “Bazı Yahudi bilginleri, Tevrat’ta âhir zaman peygamberinin vasıflarını görmüşlerdi. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in, o son peygamber olduğunu bildikleri halde bunu gizlediler, halka söylemediler. Ayette gerçeği gizleyip insanları şaşırta kimseler şiddetle uyarılmaktadır”.

Ehli Kitap, Allah’tan başkasına “erbab” (3: 64) ibadet etmeme konusunda uyarılmaktadır.

De ki: “Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah’a ibadet edelim. O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâh edinmesin.” Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: “Şahit olun, biz Müslümanlarız.” (Al-i İmran, 64).

Diyanet İşleri Meali (Yeni)⁴² ile ilgili açıklamada din büyüklerine (Yahudilerin Hz. Üzeyir’i, Hristiyanların Hz. İsa’yı) aşırı tazim yaparak ilah derecesine çıkartılması tehlikesine dikkat çekildiği ifade edilmiştir. “Bu âyet inince,

⁴² Kur’ân-ı Kerîm Meâlî, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Al-i İmran, 64.

önce Hristiyan iken sonra Müslüman olan Adiy b. Hâtem, “Ya Resûlallah, biz din büyüklerimize tapmazdık” dedi. Hz. Peygamber, “Onlar size bir şeyi helâl veya haram kılar, siz de onların dediklerine uymaz mıydınız? İşte bu, onlara tapmak demektir” buyurdu”.

Sadece Hz. İsa’ya tam bir ulûhiyet ve azizlerine de o’nun belli bazı özelliklerini atfeden Hristiyanları değil, aynı zamanda Üzeyr’e (Ezra) ve hatta bazı büyük Talmud bilginlerine yarı tanrısal bir otorite izafe eden Yahudileri de kapsar.

Mehmet Okuyan Mealinde⁴³ Peygamber’in çağrısını Ehli Kitap’ın Hz. Üzeyir ve Hz. İsa gibi kendisine itaat (tapma) sını istediği iddialarını ortaya koymaktadır: “Bu ayet ilahî mesajlardaki kaynak-ruh-içerik birlikteliğini göstermektedir. Bu ayet ayrıca En’âm 6:90 ve Şûrâ 42:13. ayetlerle birlikte okunmalıdır. Ayetin iniş sebebi şöyledir: “Yahudiler Hz. Muhammed’e şöyle demişti: ‘Hristiyanların Hz. İsa’yı Rab edinmeleri gibi bizim de sadece seni Rab edinmemizi istiyorsun!’ Hristiyanlar da ‘Ey Muhammed, sen Yahudilerin Hz. Üzeyir hakkında söylemiş oldukları şeyi senin hakkında söylememizi istiyorsun’ demişlerdi. İşte bunun üzerine Yüce Allah da bu ayeti indirdi. Bana göre, doğruya en yakın olan görüş, bu ifadeyi Necrân Hristiyanlarına hamletmektir. Çünkü biz, Hz. Muhammed’in önce onlara deliller getirdiğini, sonra da onlarla [mübâhele] istediğini ama bu sırada insafı olup mücadeleyi ve onları zorunlu olarak susturmayı arzulamayır terke dayanan söze geçtiğini açıklamıştık” (Râzî, [Mefâtihu’l-Ğayb], VIII, 85). Bu ayetin Hz. Muhammed’in Medine civarındaki Yahudileri İslam’a davet etmesi veya Necran Hristiyanları hakkında indirildiği de ifade edilmektedir (Taberî, [Câmi’u’l-beyân], III, 302; Zemahşerî, [el-Keşşâf], I, 363)”.

Dinî otoritelerin dünyevi (siyaset) alanlarla kurdukları ilişkiler sonucu kişisel menfaatler elde etmeleri ve dinî bu amaçlar doğrultusunda araçsallaştırmaları eleştirilmektedir. Lafzı itibariyle belli bir gruba karşılık gelen ayetteki (menüm) zamire pek çok meal sahibi, literal anlamını vermeyi uygun görmüştür (a). Ayetlerin siyaktan hareketle Ehli Kitâp’la (b) ilişkili olduğu düşünülen bu ayete Esed, doğrudan “Yahudi “anlamını vermiştir (d). İslamoğlu’nun bir kimlikten ziyade bir

⁴³ Kur’an Okuyan, çev. Mehmet Okuyan (İstanbul: Haliç Üniversitesi, 2021), el-Al-i İmran, 64.

davranış kodu olduğunu ileri sürdüğü Yahudilik'in geleneksel algıdaki gibi yalnız İsrailoğullarına değil, Müslüman din bilginlerine yönelik de bir ihtar taşıdığı ifade edilmektedir. Aktaş'ın grup ifadesine günümüzdeki din temsilcileri şeklinde anlam vermesi, dinî otoritelere ilişkin olumsuz tutumun yaygın bir dışavurumu olarak görülebilir.

Görüldüğü üzere dini otoritelerin kurumsal bir çerçeveye kavuşmasıyla zaman içinde doktrinin dogmalaşarak sorgulanamaz hale geldiği görece refah ikliminde dini düşünce ve üretim açısından bir kısırlık söz konusu olur. Ayrıca dinin toplumlar için önemli bir meşruiyet kaynağı olması nedeniyle dinden kaynaklandığı söylenen bir uygulamanın halk tabanında doğrudan bir karşılığı bulunmaktadır. İlmi otoritenin izzetini taşıyamayan ve dünyevi istekleri ilmin itibarının önüne geçen kişilerin ellerindeki yetkileri, vahye aykırı şekilde kullanarak vahyi dünyevi amaçlar adına değiştirebildikleri görülmüştür. Kuran'da otoriteye ilişkin olumsuz örnekler kadar olumlu örnekler de yer verilmektedir.

*İslam
Medeniyeti
Dergisi*

İslam geleneğinde dini otorite toplumsal birlikteliğin devamını sağlayan ve içinde bulunulan dünyayı anlamlandırmaya, vahiy, insanlık birikimi gibi gerçekliklere uygun yeniden tanzimi konusunda topluma yön verdiği için tazimle birlikte anılan itibarlı bir kategoride olagelmıştır. Günümüzde modernitenin yerleşik otoriteleri yerinden eden yıkıcı eleştirileri, otoriteyi geçmişteki itibar, statü gibi kavramsallaştırmalar etrafında değerlendirmekten uzaklaştırmış, yöneticilerle birlikte halkı iktidarın baskı araçlarıyla statükonun devam ettiricisi olarak despotik bir ilişki ağı içinde ele almak durumunda kalmıştır. Mealler, günümüzdeki bu değişimin yansıdığı metinler olarak dini otoriteye takdir edilen anlamlar da bu doğrultuda değişmiştir. Nitekim dini otoritenin içeriği sadece günümüzde de varlığını sürdüren “cemaat liderleri, tarikat şeyhleri, mezhep kurucuları”ndan oluşmamakta, bunun yanı sıra modern dini bir sınıfı ifade eden “ilahiyatçılar” da dâhil edilmektedir.

SONUÇ

İslam'ın hukuki çerçevesini imleyen dinî otorite, modern dönemin kendine özgü paradigmasının hâkimiyeti altında tartışmalı hale gelmiştir. Modern zamanda dinî referans kaynakları sorunsallaştırılmakla beraber yasaların uygulayıcısı olan “dinî otoritelerin” meşruiyetleri de ciddi bir güvenlik sorunuyla baş başa kalmıştır. Osmanlı'dan cumhuriyete tevarüs eden âlim otoritesinin günümüzdeki temsilcileri olan Diyanet ve İlahiyat, bugüne kadar devletin aldığı kararların dinî açıdan meşrulaştırılmasını sağlama misyonunu cumhuriyete aktararak ulus devletin milli kaygılarını meşrulaştırıcı bir işlev görmektedir.

Devletin dinî bilgi kaynakları açısından güvenilir bulduğu bu kurumların sahip olmuş oldukları nüfuz, resmi olmayan kanallardan bilgi üreten cemaat, tarikat gibi yapılar üzerinde bir denetim mekanizmasına dönüşmektedir. Bu nedenle devletin Diyanet'in karar alma süreçlerine doğrudan müdahalesi eleştirilerek özerkliği tartışılrsa da Türkiye'nin çok farklı sosyal örüntülere sahip yapısı açısından bu kurumun varlığının elzem olduğu anlaşılmaktadır. Diyanet'in dinî bilgiyi kaynaklarla irtibatı açısından sorgulamaya tabi tutması, sahih olan ile gelenekten olanın ayrıştırılması konusunda devletin hurafelerle mücadelesine katkıda bulunmaktadır.

Bu anlamda modern gerçekliğe uygun şekilde cumhuriyetin atıfta bulunduğu akılcılığın dinde de gerçekleştirilmesi çabasına tanıklık edilmektedir. Bu anlamda modern bir misyon yüklenen Diyanet kadar bilimin temsilcisi konumunda olduğu için modernle daha kolay ilişki kurulabilen İlahiyatın da ortaya konulması gerekmektedir. Referansının din olması nedeniyle İlahiyatın ürettiği bilginin bilimsel açıdan değeri sorgulanmakla beraber bu bilginin de devletin o günkü söylemiyle uyumlu ve onu meşrulaştıran bir çerçeve içinde olduğu söylenebilir.

Bu anlamda Kur'an'daki Yahudi ve Hristiyan din adamlarının iktidarla ilişkileri konusunda meallerde nasıl bir anlam takdirine gittiği önemli hale gelmektedir. Buradan hareketle bu kurumların modern gerçekliği meşrulaştırmaya olan katkıları kadar ürettiği bilginin kendisine sağladığı denetim işlevini gündelik siyasetin değişen ilgilerine göre değil, kendisine özgü sabitelerinden hareket ederek gerçekleştirmesi gerektiği ileri sürülebilir.

KAYNAKÇA

- Aktay, Yasin. “Modernleşme ve Gelenek Bağlamında Dini Bilgi ve Otoritenin Dönüşümü”. *Bilimname* 3 (2004), 131-151.
- Asad, Talal. *Sekülerliğin Biçimleri. Hıristiyanlık, İslamiyet ve Modernlik*. İstanbul: Metis, 2016.
- Ateş, Süleyman. *Kur’ân -ı Kerim ve Yüce Meali*. İstanbul: Yeni ufuklar Neşriyat, 1995.
- Baljon, J. M. S. (1994), *Kur’an Yorumunda Çağdaş Yönelimler*, Ankara, Feccr.
- Bardakoğlu, Ali. *Religion and Society*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*. çev. Bülent Üçpınar. İstanbul: Berger, Peter. *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. İstanbul: Paradigma, 1997.
- Bulaç, Ali. *İslam ve Demokrasi, Teokerasi, Totalitarizm*. İstanbul: İz, 1995.
- Candan, Abdülcelil. *Ulemanın Gücü*. Ahenk Yayınları, 2003.
- Davie, Gracie. *Modern Dünyada Din*. İstanbul: Küre, 1994.
- Davison, Andrew. “Laiklik ve Türkiye’nin Kültürel Modernitesi: Türkiye’yi Avrupa’nın Belirlediği Kavramsal Mekâna Yerleştirmek”. *Türkiye’nin Yeniden İnşası: Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik*. Ed: Emin Fuat Keyman. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Diyanet Vakfı Yayınları. Diyanet Vakfı Yayınları. Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Green, Arnold H. “Liberal Çağda Ulema’nın Tutumları ve Faaliyetleri”. Ed. Ebubekir Bagader” *Modern Çağda Ulema*. çev. Osman Bayraktar. 219-274. İstanbul: İz Yayınları, 1991.
- Gültekin, M. Bekir. Dinî ve İlmî İtibar Olgusu Olarak Ulemâ (Türkiye’de Üç Ulemâ Birliği Örneği). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. 2021.
- Güngör, Erol. *İslam’ın Bugünkü Meseleleri* (4 b.). İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1986.
- Hak Dinî Kur’ân Dili*. çev. Elmalılı Hamdi Yazır. İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1935-1939.
- Harvey, David. Postmodernliğin Durumu. İstanbul: Metis, 2019.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Toplumunda Kadın”. *İslam’ın Işığında Kadın: Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Kolları Konferans ve Panelleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1998.
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur’an-Gereğeli Meal-Tefsir*. İstanbul: Düşün, 2008.
- Kara, İsmail. “İslâm’da Ruhbanlık Yoktur” Söylemi Etrafında Dinî Otorite ve Ulemâ Üzerine Birkaç Not. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2001), 5-21.

- Karşlı, İbrahim. *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*. Ankara: TDV, 2010.
- Keleş, Ekrem. “Diyanet: Temsil ve Hizmet Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığının Konumu”. *Dinî Temsil Sorunu*. 25-29. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Kerim Kur'an Türkçe Çeviri*. çev. Erhan Aktaş. Ankara: Emsal, 2022.
- Kitap Yayınevi, 2013.
- Köse, Ali. *Sekülerleşim Sorgulanıyor 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*. İstanbul: Ufuk, 2002.
- Kur'an Mesajı: Meal-Tefsir*. çev. Muhammed Esed, Türkçeye çev. Cahit Koytak – Ahmet Ertürk. Ankara: İşaret Yayınları, 2002.
- Kur'an Okuyan*. çev. Mehmet Okuyan. İstanbul: Haliç Üniversitesi, 2021.
- Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. çev. Hasan Basri Çantay. İstanbul: İslam, 1984.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*. İstanbul: İletişim, 1992.
- Mülayim, A. *Kur'an'da Din Adamları*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı, 2016.
- Orhan Çağlayan, Filiz. *Türkiye'de Kur'an İslamı Araştırmaları*. Ankara: Fecr, 2022.
- Rahman, Fazlur M. *İslam*. İstanbul: Şelale Yayınları, 1981.
- Râzî, [Mefâtihu'l-Ğayb], VIII,
- Said, Edward. *Entelektüel* (1 b.). çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Scholem, Gershom. Dinî Otorite ve Mistisizm. çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2020), 361-378.
- Subaşı, Necdet. “Dinlerin Kaderi Ulema ve Aydınlanma”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1994), 161-169.
- Subaşı, Necdet. *Sosyoloji Günlükleri. Din, Diyanet ve Yeni Toplumsalıklar*. İstanbul: Mahya, 2018.
- Subaşı, Necdet. *Türk Aydınının Din Anlayışı*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. 1995.
- Swartz, David. *Kültür ve İktidar, Pierre Bourdieu'nün Sosyolojisi* (1 b.). çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Taberî, [Câmi'u'l-beyân], III,
- Türkiye Diyanet Vakfı Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, Umut Turgut. “Laiklik ve Din-Devlet İlişkisi Bağlamında Türkiye, Fransa ve Mısır: Karşılaştırmalı Bir Analizi” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 41 (2020), 564-579.